

Qədim Azərbaycan vilayəti, tarixin amansız hökmü ilə iki yere bölünmüş Zəngəzur təkcə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi deyil, həm də xalqımıza məxsus qədim sivilizasiya məkanı olmuş zəngin turizm bölgəsidir. Tank üstündə olmasa da, bu dəhliz vasitəsilə 101 il əvvəl olduğu kimi, azərbaycanlılar yenidən keçərək İslam mədəniyyətinin paytaxtı Naxçıvandan Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşayadək bütün Zəngəzura, oradan da Qərbi Azərbaycana çıxış yolu əldə edəcəklər. Tarixi Azərbaycan torpağı Zəngəzurun turizm marağı baxımından öyrənilməsi nostalji deyil və gələcək iqtisadi-humanitar inkişaf perspektivləri baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Qafan Zəngəzurun böyük rayonlarından biri olub, cənubda Qubadlı və Zəngilan, şərqdə Sisyan və Gorus, cənub-qərbdə Mehri rayonları ilə həmsərhəddir. Ərazisi Mehri rayonundan təxminən, 2 dəfə çox olub 1345 kvadrat kilometrdir. Əsasən, dağlıq əraziyə malik olub, ən yüksək zirvələri Qapıcıq və Xusdub dağlarıdır. Dəmir yolu xətti vardır. Qafan Bakı və İrəvan şəhərlərindən, təxminən, eyni məsafədədir.

Qafanın zəngin tarixi keçmişi vardır. Hələ eramızdan yüzillər əvvəl insan məskənləri kimi adıçəkilən Qafan Qafqaz Albaniyasının bir hissəsi kimi burada baş verən hadisələrin mərkəzində olub. Yaşanılan tarix, istər qədim Albaniya, istərsə də ondan sonra burada mövcud olmuş müxtəlif dövlətlərin dövründə yaradılmış mədəniyyət nümunələri burada heç bir zaman erməni kökənli insanların izlərinə dair faktlar vermir. Bölgenin təbii, tarixi-

sosial həyat qursalar da, daim mənəvi terrora məruz qalıb. Sovet dövründə Ermənistanın hər yerində olduğu kimi, təhsil sahəsində azərbaycanlılara qarşı göstərilən diskriminasiya burada

Çar Rusiyası dövründə Zəngəzurun mərkəzi olmuş Gorus unikal təbii gözəlliklərlə malikdir. 20 min nəfərdən artıq əhəli olan Gorus şəhəri ətraf landşaftına görə çox cazibədarlıdır. Bu şəhər Zəngəzurun və eləcə də Qarabağa gedən yolun kəşimə nöqtəsində olub, mühüm tranzit mövqeyindədir. Gorusa Qafandan və Sisyan-Laçın dəhlizindən keçməklə çatmaq olar. Zəngəzurun ən gözəl və ən böyük su hövzəsi sayılan, son vaxtlar Ermənistanla sərhəd dəqiqləşdirmələri zamanı əsassız mübahisəyə səbəb olan Qara gölün böyük bir hissəsi Gorus rayonunun ərazisindədir.

Gorus təkcə Zəngəzurun deyil, bütün Qərbi Azərbaycanın ən yağıntılı bölgələrindədir. Yayın ortasında burada havanın orta temperaturu 20 dərəcəyə yaxın olur ki, bu da şəhərli turistlər üçün

80 erməni ailəsinin buraya köçürülməsi İrəvanda çıxan "Kommunist" qəzetinin yaydığı xəbər də əksini tapıb.

Gorusun turizm cazibə elementlərindən ən mühümü, şübhəsiz, burada bazalt qayalıq üzərində tikilmiş Tatev alban kilsəsidir. Gorusdan 30 kilometr məsafədəki tarixi IX əsrdən məlum olan bu unikal memarlıq abidəsi orta əsrlərdə Zəngəzuru özünə tabe etmiş müxtəlif dövlətlərə xidmət edib. Zəngəzura ermənilərin köçürülməsindən sonra saxta erməni mədəniyyətinin təbliğinə başlanılmış, hətta 1921-ci ildə burada sovet hakimiyyətini tanımayan oyuncaq Dağlıq Ermənistan Respublikası da elan olunmuşdur.

İndinin özündə ermənilər Tatev kilsəsini bütün dünyaya özlərininki kimi tanıdır, burada geniş turizm infrastrukturu da yaratmağa çalışırlar. Həqiqət isə odur ki, belə alban məbədləri təkcə Zəngəzurdadır deyil, bütün Qarabağda, o cümlədən Azərbaycanın digər yerlərində də vardır. Bərdə, Şəki, Qəbələ və digər rayonlarla yanaşı, Kəlbəcər rayonundakı XIII əsr Xudavəng memarlıq kompleksi, Laçın rayonunun Kosalar kəndindəki IX əsr Ağoğlan məbədi, Xocavənd rayonunun Sos kəndindəki IV əsr Amaras monastırı və Tuğ kəndindəki X əsr "Qırmızı" məbədi alban memarlığının dövrümüzdə qədr çatmış ən gözəl nümunələridir.

Ümumi ərazisi 4505 kvadrat kilometr olan Zəngəzurun üçdə bir hissəsi Qarakilə (Sisyan) rayonunun payına düşür. Sisyan eyni zamanda, Qərbi Azərbaycanın da ən böyük rayonudur. Cənub-şərqdən Gorus, cənubdan Qafan rayonu, şimal-qərbdən Dərələyəzin ən yüksək zirvəsi olan Kükü dağı ilə həmsərhəd olub, dörd tərəfdən Zəngəzur və Bərgüşad silsilələri ilə əhatə olunub. Zəngəzurun ən bol sulu çayı olan Bazarçay bu rayonun ərazisindən keçir. Bazarçay axarı boyunca dar dərələrdən keçərək müxtəlif yerlərdə gözəl şalələrlər əmələ gətirir. Gənubi Qafqazdakı ən gözəl şalələrdən biri, 18 metr hündürlükdən tökülən Bazarçayın üzərindəki Şəki şalələri də Sisyanadadır.

Əslində, "Sisyan" adı ilkin yazılı mənbələrin əksəriyyətində "Sisakan" kimi qeyd olunur. Bu ad ərəb, fars mənbələrində Sisəcan, Sisiyan, Sisa-kan şəklində işlənmişdir. Sisyanı rast gəlinən, tarixi eradan əvvəl II–III minilliyə gedib çıxan qayaüstü rəsmlərin Kırım və Qazaxıstan qurqanlarında tapılan təsvirlərə, Qobustan və Gəmiçaya abidələrinə oxşaması bu ərazilərin aborigen əhəlisinin məhz türkdilli tayfalar, o cümlədən, saklar olduğunu göstərir. Saklar isə ən böyük türk tayfalarından olub, eradan öncə IV–III minilliklərdən başlayaraq, Çinin şimalından, Tibetdən Qazaxıstana, Kırma, Qara dəniz sahillərinə, eradan öncə I minillikdə isə Qafqaza qədər yayılmışlar. Başqa sözlə, tarixi mənbələrə əsasən, X əsrə qədər Zəngəzurdə bir nəfər də erməni olmamışdır.

Sisyan erkən orta əsrlərdən başlayaraq, müxtəlif müharibələrin mərkəzində olmuşdur. Ərəblərə qarşı Babəkin son döyüşlərinin aparıldığı Urud qalası və Babəkin tutularaq xilafətə təhvil verilməsi də erməni əhəli üçün böyük zərər vermişdir.

Sisyan erkən orta əsrlərdən başlayaraq, müxtəlif müharibələrin mərkəzində olmuşdur. Ərəblərə qarşı Babəkin son döyüşlərinin aparıldığı Urud qalası və Babəkin tutularaq xilafətə təhvil verilməsi də erməni əhəli üçün böyük zərər vermişdir.

diyi Şəki qalası da Sisyan rayonunun ərazisindədir. Qala Bazarçayın sahilində, Darvaztəpə dağının zirvəsində yerləşir. Şəki qalası Azərbaycanda eramızdan əvvəl VII–V əsrlərdə məskunlaşan Saka adlı türk tayfasının adını qoruyub saxlayıb. Şəki qalası həm də Qızıl Arslanla Nizami Gəncəvinin tarixi görüş yeridir.

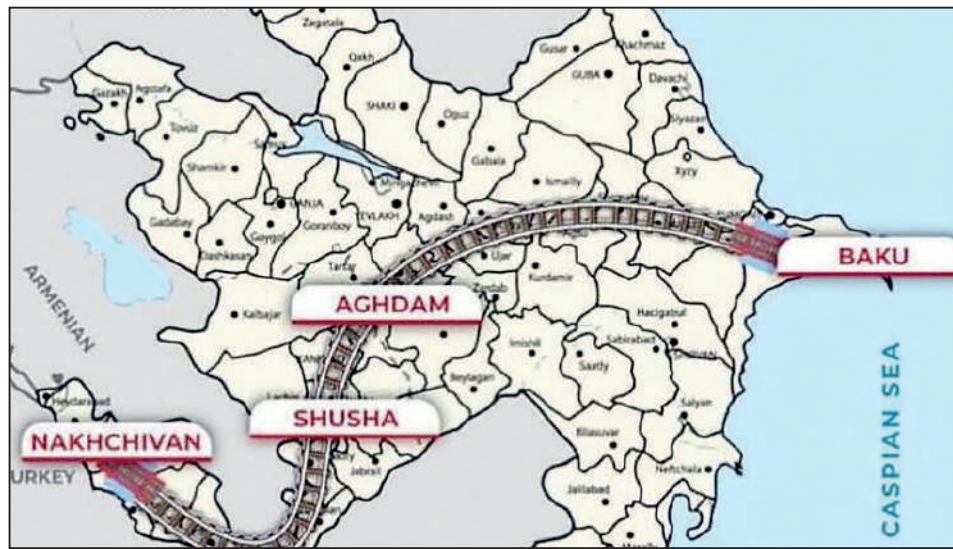
1828–30-cu illərdə buraya da xeyli erməni ailəsi köçürülüb, Qarakilənin müxtəlif kəndlərinə yerləşdirilib. Ancaq bununla yanaşı, rayondakı 58 yaşayış məntəqəsinin 53-də azərbaycanlılar yaşamışdır. 1918-ci ildə Andranikin terror dəstəsi burada yaşayan 12 min azərbaycanlıdan 5 minə yaxınını qətlə yetirmiş, sonrakı dövrlərdə də soydaşlarımız təzyiqlərə məruz qalmışdır. Nəticədə, 1988-ci ilə qədər Sisyanın yalnız 11 yaşayış məntəqəsində azərbaycanlılar ya-

Gəmişuçan, Vənlidərə, Sallıq, Qaravışdaşı, Əhmədoyxuşu, Səlimgədiyi kimi türk mənşəli adları qoruyub saxlamışlar. 1988-ci ilin dekabr ayında çox sayda tanınmış elm və ictimai xadimlərin vətəni olmuş Comərddi kəndini də ermənilər işğal və talan etmişlər.

Şəki kəndi Zəngəzurun ən qədim və ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən biridir. Kənd özünün bulaqları ilə daha çox tanınır. Bu yurdun iki min ildən çox yaşı olduğu güman edilir. Kənddə sovet hökuməti qurulana qədər böyük ruhani məktəbi olub. 1988-ci ildə bu kəndin 1700 nəfərə yaxın sakini də təzyiqlərə məruz qalıb, həmin il noyabrın 24-dən 25-nə keçən gecə Şəki camaatı bir gecədə öz doğma yurdlarından çıxarılib. Eyni faciəvi hadisələr rayonun Urud, Dəstəgird və digər kəndlərində də baş verib.

Turizm baxımından Sisyanı da məşhurlandıran ən mühüm tanışlıq obyektı buradakı Qoşudaş abidəsidir. Neolit dövrünə aid olduğu ehtimal edilən abidə yerə bitili və dik dayanmış 200-dən artıq nəhəng daşlardan ibarətdir. Dairəvi formada düzülən daşların hündürlüyü, təxminən, 1,5–2,2 m, eni 60–80 sm-dir. Daşlarının bəzilərinin ağırlığı 10 tona qədər olan bu unikal abidəyə ermənilər sonralar iyərnc ad vermişdir. Onu turistlərə özününkü kimi tanıdır, təbiətin "Azərbaycan Kappadokiyası" kimi yaratdığı bu məkandan xeyli qazanc əldə edirlər. Ümumilə, Sisyanı qayaüstü rəsmlər və daş qoç abidələr də geniş yayılıb, rayonun kəndlərində balbasla adlanan belə

Naxçıvan–Zəngəzur dəhlizinin bölgədə sabitlik və əməkdaşlıq perspektivləri

mədəni zənginliyi qədim türk dillərində də ifadə olunduğu kimi, sırf milli morfo-etnik mənşəyimizi əks etdirir.

Bu baxımdan, təkcə Mehri və Qafan nahiyələri arasındakı Mehri və Xusdub dağlarının arasındakı yerləri xatırlamaq kifayətdir – "Ördəklilik yurdu", "Dərbərə yaylağı", "Qaraçılar yurdu", "Qoşa nov yaylağı", "Xankəndi yaylağı" "Bəsitçay" və s. Qazançı, Aqkənd, Mahmudlu, Daşbaşı, Kürkənd, Çiriş, Şəhərçik və sair kimi çox sayda türk toponimli yaşayış məntəqələri də buranın əzəli sakinlərinin kimliyindən xəbər verir.

Təkcə Şəhərçik kəndinin tarixçəsinə baxsaq, Njde və Andranik kimi cəlladların 1918-ci ildə Zəngəzurdə tuğyan edən erməni terroruna qarşı bu kənd sakinlərinin əfsanəyə dönmüş müdafiəsinə görmüş olarıq. Hafizlərdə yaşayan tarixə əsasən, o dövrdə kəndi qoruyan 140 nəfər könüllü ilyarım ərzində son nəfəse qədər döyüşüb, Andranikin qoşunlarına ağır zərər vurub. Tarixi mənbələrə görə, könüllülərin komanidirlərindən olmuş Səhlalı Orucəli oğlu ağır yaralı halda ermənilərə əsir düşməmək üçün özünü yaşıdığı evdə yandırb.

Erməni toplarının atəşi altında qalan kəndin son sakinləri Zəngəzur silsiləsinin sərt aşırımlarından keçərək Ordubad kəndlərinə sığıniblar. Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra öz doğma kəndlərinə qayıdan 600-ə yaxın şəhərcikli burada təsərrüfat və

da özünü göstərib. 1960-cı illərdə Şəhərcikdə dərslər məscid binasında, sonra isə kolxozun öz hesabına tikilmiş dördotaqlı binada gündə iki və üçnövbəli olmaqla keçilib.

Təbii ehtiyatlar baxımından Qafan təkcə Zəngəzurun deyil, bütün Ermənistanın ən zəngin yerlərindəndir. Əlvan metal filizləri ilə zəngin olan Zəngəzurun bu bölgəsi XIX əsrdə Qərbi Azərbaycanın bütün gəlininin yarından çoxunu təşkil edib. Şübhəsiz, bu sahədə ermənilərin yüksək qazancları Qarabağın işğalı dövründə Kəlbəcərini və Zəngilanın da mis və qızıl sərvətlərinin qarət edilməsi üçün onların iştahını artırır, yağmaçılar Azərbaycana milyardlarla dollar ekoloji və maddi zərər vurublar. Qafandakı mineral ehtiyatları mənimsəməklə yanaşı, ermənilər Araz çayı hövzəsinə də sənaye tullantıları ilə çirkəndiriblər.

Turizm ehtiyatlarına gəldikdə isə Qafan bölgəsində Oxçuçay dərəsinin bənzərsiz landşaftı, bolsulu çayları, Göygöl gölü, Oxtarçay, fauna və flora, həmçinin Qafan qalası, Qazan xanın məskən saldığı yerlə bağlı olan "Qazandüşən", adı Babək hərəkatı ilə bağlı olan Darvaz qalası, Govurqala, xalq qəhrəmanı Babəkin sələfi Cavidanın adı ilə bağlı olan Pircavidan məqbərəsi, Kığı çayının sahilində yerləşən Hacat kəndindəki abidələr Qafanın görməli yerlərindəndir.

çox cazibədarlıdır. Təbiət baxımından Gorus şəhəri ətrafındakı Daş meşə olduqca turistik cazibə gücünə malikdir. Vulkanik proseslər nəticəsində formalaşmış qara və qəhvəyi rəngli daş sütunlar həvəskar fotoqraflar üçün sevimli yerdir. Hər il Ermənistan bu resursların istifadəsindən də külli miqdarda valyuta qazanır.

Gorusun digər görməli yerlərindən biri olan və XIII əsr tarixçisi Stepanos Orbelinin əsərlərində adıçəkilən və qədim Azərbaycan dilində "varlı" mənəsini verən Xinzirək kəndi özünün daş mağaraları ilə çox cazibədarlıdır. Bu böyük kəndin adını ermənilər özlərinə xas olan hərisliklə dəyişdirərək çətin tələffüz edilən "Xndzoresk" qoymuşlar. Əsas dəyişilən məsələ isə bu yaşayış yerinin əhəlisinin ötən əsrin əvvəllərinə görə kəskin azalmasıdır. Belə ki, erməni mənbələrinə əsasən, XX əsrin əvvəllərində burada 8 mindən çox əhali olsa da 50-ci illərdə bu rəqəm 3 minə, hazırda isə 2 minə qədər azalıb ki, burada da azərbaycanlıların deportasiyasının mənfii izləri açıq görünməkdədir.

Xinzirək kəndindəki daş mağaraları həm tarixi əhəmiyyəti, həm də təbii gözəllikləri ilə turistlərin diqqətini cəlb etməyə qadirdir. Təəssüf ki, müasir dövrdə ermənilər bu mağaraların üçdə ikisindən təsərrüfat və ferma məqsədilə istifadə edirlər, mal-qara saxlayırlar. Belə barbar yanaşmaya tursitlərin qeydlərində və fotolarda tez-tez rast gəlinir.

Zəngəzurun digər bölgələri kimi, Gorus da zəngin tarixi keçmişə malikdir. Gorus toponimi türk mənşəli Qorus tayfasının adı ilə bağlıdır. Rayonda çox sayda türk mənşəli toponimlərə rast gəlinir. Belə ki, 1918-ci ilə qədər Gorus ərazisində 45 azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1988-ci ildə isə bu rayonda cəmi 5 azərbaycanlı kəndi qalmışdır ki, onların da əhəlisi həmin ilin sonunda deportasiya edilmişdi. Onlardan son dövrdə adı tez-tez hallanan Şurnux kəndi Gorus rayonunun ən böyük azərbaycanlı kəndi idi.

Gorus şəhərindən 17 kilometr cənubda, Qafan–Gorus magistral yolunun kənarındakı bu kənddə ən qədim zamanlardan 1989-cu ilədək yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. Hələ 1979-cu ilin əhalinin siyahıya alınmasına görə, Gorusun bu ən böyük kəndində 120 təsərrüfat və 600-ə yaxın sakin olub. 1988-ci ilin sonunda burada yaşayan azərbaycanlıların köçürülməsindən sonra

sayırdı. Qızılcıq, Sofulu, Murğuz, Şıxlar, Ağüdü, Bağüdü, Urud, Ərfəse, Comərddi, Dəstəgird, Şəki burada min illər boyu yaşamış azərbaycanlıların son yurd yerləri olub. 1988-ci ilin sonlarından bu kəndlərin sakinləri də zorla köçürüldülər. Halbuki bu kəndlərin əhəli bir zamanlar Sisyanı da mədəni həyat sürüb, təsərrüfatla məşğul olublar. Belə ki, təkcə 2 min nəfərin yaşadığı Ağüdü kəndində 1988-ci ilə qədər 300 yerlik müasir mədəniyyət evi, 700 şagirdin təhsil aldığı məktəb olub. Bu kənd Xalq yazıçısı Əli Vəliyevin və bir çox tanınmış ziyalının dünyaya göz açdığı məkandır.

Comərddi kəndi Sisyanın azərbaycanlılar yaşamış dağ kəndlərindən biridir. Kənddən keçən Xırda çayı Sisyanın Ərfəse kəndindən keçən Dəliçaya qovuşur və Bazarçaya tökülür. "Comərddi" kəlməsi kəndin əsasını qoymuş Comərd adlı mürd soydaşımızın adı ilə bağlıdır. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin ata-baba yurdu olan Comərddi kəndində rəsmi statistikaya görə, 1988-ci qədər 800-dən çox sakin yaşamışdır. 1918-ci ilin yayında Andranikin daşnak qoşunu Comərddi kəndinə də hücum etmiş, lakin sakinlərin sərt müqaviməti ilə rastlaşmışdır.

Sovet dövründə Comərddi yaşayan azərbaycanlılar buradakı Şırran bulaq, Əli bulağı, Sarı bulaq, Xırdaçay, Təkəngöl, Laləli bulağı, Sandıqdaş, Qoyundağılan, Çalayurd, Dəvəboynu, Ərzurum,

heykəllərə six rast gəlinməkdədir.

Yüz dəfə eşitməkdənsə, bir dəfə gedib görmək yaxşıdır. Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi gec-tez açıldıqdan sonra Naxçıvan–Zəngəzur–Şuşa turizm marşrutuna da bir gün çapı açılacaq. O zaman qədim yurd yerlərinin bənzərsiz cazibədarlığı yenidən soydaşlarımızı və əcnəbi turistləri heyran edəcək. Bu marşrut üzrə azərbaycanlı turistlər üçün maraqlı olan turizm növlərindən biri, şübhəsiz, etnik turizm olacaq. Kifayət qədər uzun müddətdə öz ata-baba yurdlarından uzaq düşmüş insanların öz yaxınlarını və ya onların məzarlarını ziyarət etmək üçün çıxdıqları səyahət növü olan etnik turizm bu mənada Zəngəzur və eləcə də bütün Qərbi Azərbaycan torpaqlarını bir daha görmək istəyən azərbaycanlı turistləri özünə cəlb edəcək.

Etnik baxımdan, təəssüf ki, azərbaycanlıların burada yaşayan yaxınları daha qalmasa da, əvəzində, hər kənddə, hər şəhərdə onlara doğma olan insanların məzarları vardır.

Bütün bunlara görə biz doğma Zəngəzura yenidən qayıdacağıq!

Əli CABBAROV,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin
dosenti, Sankt-Peterburq
Beynəlxalq Turizm
Akademiyasının üzvü